



С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (Київ)

### КРИЗА КОЛГОСПНОГО ЛАДУ

У цій статті аналізується становище в колективізованому секторі сільськогосподарства у 1930—1931 рр., тобто під час народження колгоспного ладу. Суцільна колективізація і голодомор пов'язані між собою. Предметом нашого дослідження є виявлення цього генетичного зв'язку.

“Соціалістичне будівництво” на селі здійснювалося всупереч волі основної маси селянства, яке бажало господарювати самостійно — на своїй землі і з власними засобами виробництва. Примушуючи селян працювати артільно і забираючи у них без відшкодування основну частину виробленої продукції, сталінська держава створювала на селі ситуацію кризи.

Щоб зрозуміти неминучість кризи уже в момент народження колгоспного ладу, досить скористатися аргументами його конструкторів.

У колективі підвищується продуктивність праці порівняно з індивідуальним господарюванням — таким був головний аргумент Й. Сталіна. Проте цей аргумент здавався непереколивим навіть деяким керівникам компартійно-радянської системи влади. Наприклад, Л. Троцькому й О. Рикову. Зрештою, вони висловлювали цілком банальне твердження: підвищення продуктивності праці за всіх обставин пов'язане з вкладенням капіталів у сільськогосподарське виробництво. А в ті часи селянство не могло розраховувати на допомогу державного бюджету. Якраз навпаки!

Конструктори колгоспного ладу, починаючи з Й. Сталіна, обгрунтовували доцільність своїх дій, не вбачаючи суперечності з попереднім твердженням, потребами індустріалізації країни. Вони закликали колективізувати сільське господарство, щоб побудувати розвинуту промисловість і створити могутню в економічному і воєнному відношенні державу. Такий аргумент був не більш переконливий, ніж попередній, тому що всі інші високорозвинуті держави, до яких бажав дотягнутися Радянський Союз, обійшлися без колгоспів. Однак якраз з ним можна погодитися. Компартіно-радянське керівництво розглядало суцільну колективізацію як важіль форсованої індустріалізації. Стверджуючи, що СРСР відстав від країн Заходу на 50—100 років, Сталін додавав: ми повинні пройти цю відстань за десять років<sup>1</sup>. Тобто йшлося не про звичайну індустріалізацію ринкового типу, через яку пройшли у свій час західні держави, а про насадження у відсталій країні сучасної промисловості екстремальними методами. В СРСР, населення якого складалося в основному із селян, при форсуванні темпів індустріалізації можна було розраховувати тільки на їхні кошти і на їхню працю. Цей колосальний тягар модернізації радянського типу селянство не могло взяти на себе добровільно. Його треба було загнати в контррольовані державою колгоспи.

Не бажаючи перетворитися на старців, селяни-власники всіма засобами опиралися тиску держави. А вона наполегливо організовувала “колгоспний рух”, не зупиняючись перед найбільш жорстокими засобами си-

лового впливу на політично розпорошених, ізольованих у своїх селах, але рішуче настроєних проти колективізації селян. У хвилину відвертості головний натхненник і організатор колгоспного ладу Й. Сталін визнав колосальні масштаби опору, який чинило селянство очолюваній ним армії колективістів. Це сталося під час його нічної бесіди в серпні 1942 р. у Кремлі з Уїнстоном Черчіллем. Британський прем'єр тоді сказав: "Ви мали справу не з кількома десятками тисяч аристократів або великих поміщиків, а з мільйонами маленьких людей". Сталін уточнив: "З десятьма мільйонами... Це було щось страшне, це тривало чотири роки, але для того, щоб позбавитися періодичних голодувань, Росії було абсолютно необхідно орати землю тракторами". На питання, що сталося з куркулями, Сталін відповів: "Деяким з них дали землю для індивідуального обробітку в Томській області, або в Іркутській, або ще далі на північ, але основна частина була дуже непопулярна, і їх знищили власні наймити"<sup>1а</sup>.

У цьому діалозі слід звернути увагу не на сталінську інтерпретацію подій, а на визначення масштабів опору колективізації. Генсек взяв зі стелі цифру "куркулів", з якими розправилися "власні наймити". Названа цифра не відповідала ні кількості висланих селян, ні кількості полеглих від голоду і репресій. Але вона ілюструвала масштаби того соціального катаклізму, яким супроводжувалося народження колгоспного ладу.

Всі дослідники пов'язують Великий голод із суцільною колективізацією сільського господарства. Вони не помиляються, але заради точності слід додати: голод спалахнув в уже колективізованому селі. Не слід звертати особливу увагу на досить високий відсоток індивідуальних господарств у 1931—1932 рр. По-перше, неколективізовані господарства зберігалися у великій кількості тільки в Поліссі і в прикордонній зоні України. По-друге, вони обкладалися в районах суцільної колективізації такими податками, що їх не можна розглядати як нормально функціонуючі господарства.

Отже, сталінська держава загнала різними засобами в колгоспну клітку мільйони й мільйони селян. На селі створилися якісно інші виробничі відносини, які тепер піддавалися регулюванню і контролю з боку держави. Як держава регулювала колективне виробництво, як вона обходилася з колективізованими селянами у перші роки існування колгоспного ладу? Тільки відповідь на ці питання допоможе з'ясувати природу Великого голоду.

В січні 1933 р., коли українське село корчилося у голодних муках, Й. Сталін виступив на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) з доповіддю "Про роботу на селі". Партійні керівники найвищого рангу, які приїхали у Москву, почули від нього слово "голод", але у специфічному контексті. Генсек сказав: "Поки на селі переважав одноосібний господар, партія могла обмежувати своє втручання в справу розвитку сільського господарства окремими актами допомоги, поради або попередження. Тоді одноосібник повинен був сам дбати про сівбу, про збирання і взагалі про всі процеси сільськогосподарської праці, якщо він не хотів залишитися без хліба і стати жертвою голоду. З переходом на колективне господарство справа істотно змінилася"<sup>2</sup>.

Справді, суцільна колективізація вилучала селян з економіки, яка розвивалася природним шляхом, на основі ринкових регуляторів. Колгоспний лад ставав складовою частиною ізольованої від ринку командної економіки. У такому вигляді він не міг обійтися без керівництва зверху. Проблема управління сільським господарством набувала першочергового значення. Якщо якість управлінських рішень була низькою, у судинах

колгоспного ладу, побудованого на відчуженні виробників від засобів виробництва, негайно виникали тромби.

Якщо не враховувати суто силових органів і організацій, котрі не могли внаслідок самої своєї природи здійснювати управлінські функції, диктатура кремлівських вождів спиралася на компартійні комітети різного рівня і первинні осередки державної партії. На селі, особливо в українському, мережа компартійних осередків наприкінці 20-х рр. залишалася слабкою. В резолюції “Про сільське господарство України та про роботу на селі” листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б) наголосив на безумовній потребі забезпечити практичне керівництво колгоспами з боку місцевих осередків і райкомів, але підкреслив неймовірну складність цього завдання внаслідок недостачі партійних сил: на 25 млн чол. сільського населення — 3 тис. осередків і райкомів, а в них — близько 25 тис. комуністів, зайнятих безпосередньо в сільському господарстві<sup>3</sup>.

Нечисленність сільських організацій КП(б)У накладалася на специфіку їх персонального складу. Переважали ті, хто займав керівні посади, а також спеціалісти — вчителі, лікарі, агрономи та ін. Тим часом формування колгоспного ладу ставило на порядок денний питання про організацію компартійного осередку безпосередньо в артілі.

Першим у лютому 1930 р. висловився за перехід від старого, територіального принципу у побудові місцевих партійних осередків до нового, виробничого принципу Старобільський окружком КП(б)У. Незабаром перебудова сільських парторганізацій за виробничим принципом була здійснена у багатьох районах Маріупольського, Одеського, Херсонського та деяких інших округів. Вона стала обов’язковою після прийняття ЦК ВКП(б) у лютому 1931 р. “Положення про осередок ВКП(б) в колгоспах”, Якщо у січні 1930 р. в селах України діяло 2910 територіальних партійних осередків, в яких налічувалося 40 тис. членів КП(б)У, то в кінці 1931 р. кількість осередків зросла до 7017, а членів партії в них — до 112 тис. Серед цих осередків до виробничих відносилося 5965, з них у колгоспах — 4767, у радгоспах — 911. Щоб звільнити райпарткоми від керівництва дрібними парторганізаціями, було дозволено приєднувати такі до сусідніх осередків. У 1931 р. виникло 258 низових парткомів, які керували діяльністю 751 парторганізації<sup>4</sup>.

Коли порівняти кількість колгоспних партосередків (4767) з кількістю колгоспів (32 150 у жовтні 1931 р.), то можна зробити висновок про те, що керівні органи ВКП(б)—КП(б)У ще не могли дотягнутися до села, використовуючи власний апарат. На початку 30-х рр. найбільше поширення дістали міжколгоспні осередки, які об’єднували по 5—6, а інколи й більше 10 артілей у кількох селах. Такі партосередки не мали безпосереднього зв’язку з колгоспною економікою, тобто не відрізнялися від територіальних. Розукрупнити їх було неможливо через нечисленність: у середньому — до 15 членів і кандидатів партії. До того ж, безпосередньо у виробництві в кожному з них працювало лише кілька членів партії. Переважна більшість комуністів займали керівні посади в різних сферах життя.

З початком колективізації прийом селян у державну партію був лібералізований. Якщо в 1929 р. членами КП(б)У стали 4 тис. селян, то в 1932 р. — 39,6 тис. Однак гострота становища в сільській місцевості позначилася на настроях місцевих комуністів. Багато хто з них відкрито співчував так званим “правим опортуністам” на чолі з М. Бухаріним. Такі були вигнані з партії після оголошення генеральної чистки. Відсоток вичищених на селі в 1929—1930 рр. удвоє перевищував міський відсоток: 16,2 проти 8,8. Масовий прийом з одночасною чисткою створили в сільсь-

ких парторганізаціях КП(б)У унікальну ситуацію: на початок 1932 р. вони на дві третини склалися з кандидатів у члени партії<sup>5</sup>.

Маючи обмежені можливості спиратися на колгоспні парторганізації, сільські райкоми могли діяти лише за допомогою прийшлих кадрів — уповноважених. У доколгоспному селі такий метод роботи був прийнятний, але артілі, як цілком слушно підкреслював Сталін, вимагали іншого рівня керівництва. Неможливість забезпечити такий рівень призводила до постійних збоїв у колгоспній економіці. Держава знайшла сили, щоб загнати селян в артілі, але не спромоглася в перші роки існування колгоспного ладу налагодити системне господарювання. Самих колгоспників стан справ у громадському господарстві мало турбував. Вони почали переконуватися в тому, що результати їх праці на колгоспних полях щораз більше відчужуються державою. Тому їх трудові зусилля поступово зосереджувалися на тому, що вони встигли відвоювати у держави під час суцільної колективізації, — присадибній ділянці. Тут вони працювали з величезним трудовим ентузіазмом без будь-якого втручання зовнішніх сил.

Труднощі управління колективізованим виробництвом спостерігалися в цей час не тільки в низовій ланці, тобто безпосередньо в колгоспах. Вони були поглиблені безпідставними експериментами в сфері адміністративно-територіального поділу республіки.

Адміністративно-територіальна реформа почалася у 1923 р. Тоді волості укрупнили в райони, а повіти — в округи. В 1925 р. були ліквідовані губернії, і в УСРР встановилася триступенева структура управління: центр — область — район. XVI з'їзд ВКП(б) у 1930 р. вирішив зміцнити районну ланку управління, яка відігравала особливу роль у кампанії суцільної колективізації. Дефіцит керівних кадрів районної ланки передбачалося пом'якшити за рахунок ліквідації округів. Для Російської Федерації, де поряд з округами існували області, таке рішення було логічним: утворювалася триступенева структура управління: центр — область — район. Для національних республік, де областей не існувало, ліквідація округів означала перехід на двоступеневу структуру: центр — район.

Двоступенева структура була виправданою для невеликих за територією і населенням республік, але не для України. Однак компартійно-радянське керівництво УСРР виконало рішення партійного з'їзду буквально, не порушуючи питання про утворення областей на базі ліквідованих округів. Від вересня 1930 р. територія республіки поділялася на 503 адміністративні одиниці, керовані безпосередньо з Харкова: Молдавську АСРР, 18 міст центрального підпорядкування і 484 сільські райони.

Центр не зміг справитися з такою кількістю сільських районів. У ЦК КП(б)У, Раднаркомі УСРР, Укрпрофраді та інших центральних органах почали стихійно виникати управлінські ланки по групах районів. Та вони тільки посилили дезорганізацію. Голова Раднаркому В. Чубар визнав, що уряд іноді використовував інформаційну мережу органів державної безпеки, щоб розібратися у стані справ на місцях: “Коли у нас були сигнали про великі простої тракторів, ми провели по лінії ДПУ перепис їх стану. Тут не всі райони увійшли, бо навіть через ДПУ не докопаєшся до кожного району — що там робиться”<sup>6</sup>.

Діяльність центральних органів була напівпаралізована безліччю дрібних проблем, які виникали у сотнях сільських районів. У лютому 1932 р. було прийняте, нарешті, рішення створити п'ять областей, які за територією майже удвоє перевищували колишні губернії — Харківську, Київську, Одеську, Дніпропетровську та Вінницьку. В липні того ж року ВУЦВК ухвалив рішення утворити Донецьку область. Вона утворювалася у складі

17 адміністративно-територіальних одиниць (міст і сільських районів) Донбасу, які ще залишалися підпорядкованими центру, а також 13 районів Харківської і 5 районів Дніпропетровської областей. Нарешті, у жовтні з 29 районів Київської і 7 районів Харківської областей утворилася Чернігівська область. Після цього кілька років адміністративно-територіальний поділ залишався без змін. Наприкінці 30-х рр. знову почали утворюватися нові області на базі існуючих, і кількість їх у кордонах до 17 вересня 1939 р. збільшилася удвоє порівняно з первинною. Отже, була здійснена розтягнута у часі (від 1923 до 1939 рр.) реформа дореволюційного адміністративно-територіального поділу — найгірший з усіх можливих її варіантів.

Навіть після того як центральні органи скинули із себе тягар сільських районів, безладдя в управлінні продовжувалося, тому що обласній ланці потрібний був певний час для налагодження роботи. Характеризуючи стан справ, голова ВУЦВК Г. Петровський розповідав на лютневому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У: “Про елементарні речі, які треба було повідомити ЦК або який-небудь інший радянський орган, тижнями і цілими місяцями ми не могли дізнатися в районі. Наші організовані області далеко не справно працюють. У минулому році в поїзді по Донецькій області я бачив, як обласні організації не охопили ще район у відношенні керівництва, не налагодили цю справу так, щоб село відчуло керівну лінію партії”<sup>7</sup>.

Коли ж управління налагоджувалося, і село починало відчувати “керівну лінію”, на перший план виходили органічно властиві їй недоліки. Разом з колгоспним ладом народилося й директивне керівництво колгоспами, при якому той, хто давав настанову, не брав на себе економічної відповідальності за наслідки. “Керівна лінія” на ділі трансформувалася у дріб’язкове, суперечливе, часто некомпетентне, але за всіх умов диктаторське втручання у виробничу діяльність. Господарства зарегламентовувалися численними постановами, планами і нормативами, які плодилися на всіх рівнях управлінського апарату — від районного до загальносоюзного. Ілюстрацією цього висновку можуть бути слова генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора: “Методи планування сільського господарства за площами і культурами — проста механічна й бюрократична вправа, внаслідок чого наші працівники нерідко скочуються на позиції командування, нав’язування іноді безглузких, а іноді навіть шкідливих планів. Мало накреслити загальний план, треба його пристосувати до землі, до господарства, до сівозміни, зважити якість землі... Дуже небагато колгоспів наважуються виправити іноді вже справді цілком безглузді вказівки якого-небудь нашого планівного органу”<sup>8</sup>.

Вдуматися тільки: український генсек критикував колгоспи за те, що вони виконували безглузді вказівки керівних органів районного або обласного рівня! Та хіба могли вони ігнорувати вказівки, не наражаючись на політизовані звинувачення у шкідництві, саботажі, контрреволюційності? Такими були парадокси епохи, яка почалася на селі разом із суцільною колективізацією.

Чи не найважливішу роль у результатах колективного господарювання відігравав адміністративно-управлінський апарат самих колгоспів. За статутом колгоспники могли самостійно обирати на загальних зборах голову й правління в цілому. Однак повноваження цього органу внутріколгоспної демократії обмежувалися реаліями життя. Остаточне слово у виборах належало районним організаціям. Незалежно від того, чи були директиви зверху обґрунтовані, їх невиконання для колгоспних керівників завжди закінчувалось однаково: усуненням з посади.

У формуванні керівних кадрів колгоспного виробництва істотну роль відіграв робітничий клас. Все почалося з рішення листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б) відрядити на село 25 тисяч робітників, здатних очолити створювані сільськогосподарські колективи. За рознарядкою Україна повинна була дати 7500 робітників. З них 5500 передбачалося використати безпосередньо в республіці, а інших надіслати в автономні республіки та краї РСФРР, переважно в райони, де проживало багато українців.

На 20 січня 1930 р. на село було відряджено 7705 робітників. Зокрема найбільший в УСРР Дніпропетровський металургійний завод ім. Г. Петровського направив у село 430 робітників. В українські села дістали призначення 5720 робітників, у республіки і краї РСФРР — 1985 (у тому числі на Північний Кавказ — 1300, у Казахську АСРР — 300, Кримську АСРР — 150). Одночасно в Україну прибуло понад 1900 двадцятип'ятитисячників з Ленінграда, Москви та інших промислових центрів Росії<sup>9</sup>.

Представники робітничого класу повинні були очолити правління новостворених колгоспів. Однак далеко не всі виявилися на висоті, що, зрештою, й не дивно: не вистачало організаційних здібностей або знання специфіки сільськогосподарської праці. З 5559 обстежених в Україні двадцятип'ятитисячників працювало: головами або заступниками голів колгоспу — 1851; членами правління — 1087; на керівній роботі в МТС — 1007; на громадській роботі — 262; на культмасовій роботі — 350<sup>10</sup>.

У лютому 1930 р. ЦК КП(б)У прийняв рішення про додатковий набір 2 тис. робітників з виробництва на постійну роботу в колгоспах. У грудні того ж року пленум ЦК КП(б)У вирішив направити на керівну роботу в колгоспи ще 2 тис. членів партії, переважно з промислових підприємств. Нарешті, в січні 1931 р. профспілкам було доручено здійснити вербування 1500 робітників для керівної роботи на селі. Це були нові набори двадцятип'ятитисячників — назва вже закріпилася за жителями міст, які відряджалися на село за рознарядками компартійних і профспілкових органів.

З 1931 р. адміністративно-управлінський апарат колгоспного села став формуватися в основному із селян. Немало з них залишили помітний слід в історії колгоспного села — Д. Бойко, Ф. Дубковецький, Ф. Желюк, О. Листопад, М. Посмітний та ін. Розкрився на селі організаційний талант і багатьох двадцятип'ятитисячників — І. Войтенка, Ф. Кайдаша, Г. Литовченка, Г. Могильченка, І. Шаповаленка та ін. “У селі Ворожба Білопільського району, де за голову сільгоспартілі працює артемівський робітник Г. С. Могильченко, — писав кореспондент колгоспного журналу, — під його керівництвом зразково підготувалися до сівби, добре доглядають за худобою, правильно налагодили працю. Всі роботи розбито на ділянки, до яких приставлено бригади, через те й безладдя, що було по навколишніх селах Сумського округу на ґрунті перекручень колективізації, не позначилось на стані артілі”<sup>11</sup>.

Поряд з багатьма позитивними прикладами господарювання, які дали двадцятип'ятитисячниками й висуванці із селян, історія колективізації має безліч прикладів протилежного характеру. Нерідко трудові зусилля колгоспників сходили нанівець через некомпетентність, байдужість і корисливість поставленого над ними адміністративно-управлінського апарату.

Неспроможність багатьох начальників пояснювалася просто: при їх висуванні керувалися не інтересами справи, а тільки анкетними даними. Працелюбні й досвідчені селяни, які в роки непу досягали відмінного результату в індивідуальному господарюванні, взагалі не бралися до уваги при визначенні складу керівної ланки колгоспного ладу.

Колективізоване сільськогосподарське виробництво треба було механізувати. Механізація почалася закупівлею тракторів за кордоном. Трактори розподілялися між колгоспами, радгоспами і кооперативами — машинно-тракторними товариствами (МТТ). Восени 1927 р. у СРСР виникла перша машинно-тракторна станція при радгоспі ім. Т. Шевченка у Березівському районі на Одещині.

У 1928 р. і в першій половині 1929 р. відбулася перереєстрація МТТ. Товариства, утворені найбільш заможними господарствами, були розпущені, а їх техніка (1 555 тракторів) “вивласнена” на користь колгоспів. У травні 1929 р. в Україні налічувалося 10 439 тракторів. З них в МТТ — 14,7 відсотків, радгоспах — 17,2, колгоспах — 52,4, МТС — 15,7 відсотків. У той час існувала одна державна МТС (Шевченківська) і 14 колгоспно-кооперативних<sup>12</sup>.

5 червня 1929 р. Рада Праці й Оборони СРСР прийняла постанову “Про організацію машинно-тракторних станцій”. Вона передбачала розгортання мережі державних МТС на площі в мільйон гектарів протягом найближчого року. Для цього вимагалось побудувати 100 МТС, у тому числі в УСРР — 34<sup>13</sup>.

Наведені вище дані показують, що переважна більшість тракторів не перебувала в державній власності. Щоб подолати цю цілком формальну в умовах “диктатури пролетаріату” незручність, замість грубого “вивласнення” була застосована обхідна форма: утворювався Всесоюзний (з республіканськими відділеннями) центр машинно-тракторних станцій (Трактороцентр) на правах акціонерного товариства. Форма АТ дозволяла залучати додаткові кошти на розвиток мережі МТС. Держава бажала спрямовувати якомога менше бюджетних коштів у сільське господарство. І справді, за 1930—1932 рр. в УСРР на розвиток мережі МТС вона витратила 81 млн крб, а селяни (через колгоспи) — 133 млн крб.<sup>14</sup> Після цього Трактороцентр непомітно зник, а МТС залишилися у державній власності.

Для МТС була потрібна машинна техніка — трактори, автомобілі, комбайни, молотарки та ін. На розвиток відповідних галузей машинобудівної промисловості держава коштів не шкодувала.

В Україні почали швидко споруджувати непередбачені першим п’ятирічним планом величезні підприємства — тракторний завод у Харкові проектною потужністю 40 тис. машин на рік, цех зернових комбайнів на запорізькому заводі “Комунар”. У ході реконструкції багатотазово зросло виробничі потужності Одеського заводу ім. Жовтневої революції, заводу сільськогосподарських машин “Червона зірка” в Зінов’євському (Єлисаветграді), харківського заводу “Серп і молот”, миколаївського заводу “Плуг і молот” та ін.

Від жовтня 1930 р. до кінця першої п’ятирічки у середньому кожні два дні в УСРР з’являлася нова машинно-тракторна станція. В кінці 1932 р. діяло 594 МТС, в яких налічувалося 25 630 тракторів. У зоні їх дії перебувала майже половина колгоспів (48,2 відсотки)<sup>15</sup>.

Проте на початку 30-х рр. МТС ще не могли достатньою мірою допомогти колгоспам у налагодженні громадського господарства. Їм доводилося розв’язувати власні виробничі питання. Серед них найбільш складною виявилася проблема освоєння техніки. Кострубаті, але точні формулювання з виступу одного з комсомольських працівників на пленумі ЦК КП(б)У в жовтні 1932 р. переконливо ілюструють суть проблеми: “Якщо ми на нову машину, на трактор, на автомобіль садимо людину, яка нічого не розуміє в цій машині, за винятком того, що може — часто не зовсім добре — триматися за кермо, навіть не може правильно перевести швид-

кості, то, звичайно, такі люди загонять і заганяють машину, а це відбувається тому, що на трактор ми садимо людей, які часто пропущені тільки через двотижневі курси і звідси зрозумілий висновок: вони гроблять машини”<sup>16</sup>.

Народження колгоспного ладу одразу поставило проблему організаційно-господарського стану колгоспів. Мабуть, першою її сформулювала 2 квітня 1930 р. компартійна фракція Миколаївського окрвиконкому. Розглядаючи питання про завдання господарської роботи у колективізованому селі, вона рекомендувала зосередити зусилля на вдосконаленні організації праці, виробленні принципів розподілу прибутків і утворенні неподільного фонду<sup>17</sup>. 27 травня детально розроблену програму зміцнення внутрішнього стану колгоспів затвердив Могилів-Подільський окружний комітет КП(б)У. В ній передбачалося здійснити розробку норм працівникам з наступним затвердженням їх на виробничих нарадах і зборах колгоспників, провести в кожному районі огляди організації праці в колгоспах, опрацювати систему висування колгоспників на керівну роботу, організувати допомогу колгоспам з боку спеціалістів окружних установ<sup>18</sup>. 29 травня 1930 р. Херсонський окружком КП(б)У поставив перед райпарткомом завдання негайно зайнятися організацією та впорядкуванням виробничого життя колгоспів<sup>19</sup>.

Розподіл доходів у колгоспах у 20-х рр. частіше за все відбувався по ідцях або за кількістю виходів на роботу. Іноді враховувався й розмір майна, переданого колгоспу. Суцільна колективізація повинна була внести в це питання істотні корективи. В ході дискусії, що розгорнулася влітку 1930 р. в Аграрному інституті Комакадемії, представник України С. Ужанський заявив, що вирішальним випробуванням для колгоспної системи стане осінь, коли відбудеться “дільба продуктів”<sup>20</sup>. Випереджаючи події, Колгоспцентр СРСР у директиві від 6 червня 1930 р. “Про оцінку і облік праці в колгоспах” висловився за впровадження нової економічної категорії — трудовня. Однак ця ідея тоді не знайшла поширення<sup>21</sup>.

В січні 1931 р. у Москві була скликана всесоюзна нарада по організації праці в колгоспах. Вона рекомендувала правлінням колгоспів встановлювати відрядну оцінку кожної одиниці роботи в трудовнях. Головною умовою застосування індивідуальної і групової відрядності називалося правильне нормування сільськогосподарських робіт. Рекомендації наради лягли в основу постанови VI з’їзду рад СРСР “Про колгоспне будівництво” (березень 1931 р.). З’їзд оголосив трудовень єдиною мірою кількісних і якісних результатів роботи у громадському господарстві й зобов’язав керівників колгоспів забезпечити повсюдне запровадження відрядності. Розподіл продуктів, підкреслювалося в резолюціях з’їзду, мав здійснюватися за принципом “Хто більше і краще працює, той більше одержує, хто не працює, той нічого не одержує”<sup>22</sup>.

На папері вимальовувалася досить логічна оплата праці, але в реальних умовах села вона не спрацювала. Перш за все виявилася тенденція до нарощування управлінських структур і відповідно — витрат на їх утримання за рахунок зовсім невеликого доходу від громадського господарства. За першу половину 1932 р. у колгоспі ім. Ворошилова (с. Кримка Одеської обл.) на польових працівників припало тільки 800 трудовнів з 2 700, а в колгоспі ім. XVI партз’їзду (с. Дерюгін Брід цієї ж області) — 4 тис. з 13,3 тис. Основна частина фонду оплати праці припадала на керівний та обслуговуючий персонал. Вивчаючи стан організації праці в колгоспах, Наркомзем УСРР зробив такий узагальнюючий висновок: “Часто при високих нормах виробітку на польових роботах та неправильних розцінках

ті, хто працював у полі, виробляли набагато менше трудоднів, ніж обслуговуючий персонал”<sup>23</sup>.

По-друге, незважаючи на оптимістичні дані про запровадження відрядної оплати праці, які фігурують у статистичних довідниках, у більшості колгоспів панували знеосібка і зрівнялівка. В ДПУ УСРР було здійснене вивчення діяльності 200 колгоспів за 1931 рік. Воно показало, що в 48 відсотках колгоспів відрядна оплата праці зовсім не застосовувалася<sup>24</sup>.

По-третє, і це найголовніше, половина колективних господарств України, за свідченням С. Косіора, у 1931 р. не видала на трудодні абсолютно нічого!<sup>25</sup> Інакше кажучи, у половині артільей люди цілий рік працювали задурно, здобуваючи собі й своїй сім'ї жалюгідні засоби до існування тільки з невеликих присадибних ділянок.

Якщо розрахунки за трудодні відсувалися у невизначене майбутнє, єдиним засобом матеріально зацікавити селян у роботі в громадському господарстві було авансування хлібом. Однак до цієї ідеї місцеві власті ставилися з упередженням. Причина проста: вони не мали впевненості, що за цих умов буде можливо виконати постійно завищені хлібозаготівельні плани. Зокрема, таке побоювання відчувалося в резолюції червеного (1931 р.) пленуму ЦК КП(б)У “Про завдання хлібозаготівельної кампанії 1931 р.” У ній зазначалося: “Партійні, радянські, комсомольські організації району повинні забезпечити у кожному колгоспі цілковите виконання плану хлібозаготівель з тим, що розподіл натуральної частини врожаю між колгоспниками треба, як правило, робити після закінчення всього збирання й обмолоту. У разі неможливості обійтися без авансу, його треба визначати справжньою поточною потребою, необхідною до закінчення обмолоту”<sup>26</sup>.

Ми бачимо, що ідею авансування компартійно-радянські керівники України фактично відкидали. У 1931 р. не так уже й багато колгоспів наважувалися розподіляти зерно нового врожаю в рахунок трудоднів. У сільській місцевості хліб ставав величезним дефіцитом.

Розглянемо тепер причини хлібного дефіциту. Вони пов'язані, як це зрозуміло, з хлібозаготівлями.

На папері, знову-таки, все виглядало добре. Таким папером було роз'яснення союзного наркомзема Я. Яковлева і голови Колгоспцентру СРСР Т. Юркіна щодо запровадження в життя Примірного статуту сільськогосподарської артілі. Тут визначалися норми здавання (продажу) заготівельним органам зернової продукції у хлібовиробних регіонах країни (у тому числі в Україні): від однієї чверті до однієї третини валового збору, виходячи з розрахунку середнього врожаю. Для колгоспів незернових районів встановлювалося здавання (продаж) товарного хліба за нормою, яка не перевищувала однієї восьмої частини валового збору зерна. “Вся інша маса валового збору, — вказувалося у роз'ясненні до статуту, — як в зернових, так і в незернових районах залишається у цілковитому розпорядженні колгоспів”<sup>27</sup>.

Цей документ був схвалений політбюро ЦК ВКП(б) 12 квітня, затверджений ЦВК і РНК СРСР 13 квітня 1930 р. і негайно опублікований в офіційному виданні “Сборник законов СССР”, 1930, № 24, ст. 256. Керуючись ним, Укрзерноцентр у червні 1930 р. зробив такий розрахунок хлібного балансу на основі видів на врожай (в млн пудів):<sup>28</sup>

валовий збір зернових культур — 1355;

споживання сільського населення (з розрахунку 16 пудів на людину, при наявності 23,5 млн чол.) — 376;

посівний, фуражний і страховий фонди, разом узяті — 515;

резервний фонд — 35;

хлібозаготівельний план — від 425 до 430.

Укрзерноцентр добре прорахував ситуацію з видами на врожай, але не зміг передбачити наслідків сталінської “революції зверху”. Колосальний тиск держави на односібників з метою змусити їх до вступу в колгосп істотно підірвав продуктивні сили сільського господарства. Багато селян відмовлялися взагалі від господарювання й тікали із села, залишаючи, так би мовити, “хлібозаготівельний фронт”. Оскільки план не зменшувався, місцеві органи влади обтяжували додатковими зобов’язаннями колгоспи. Останні не могли розрахуватися по трудовням, а колгоспники не бажали добросовісно працювати без оплати. Різниця між видами на врожай і реальним врожаєм за цих умов ставала разючою. Колгоспи мусили виконувати план, здаючи нерідко все, що мали.

Безліч вже опублікованих документів свідчить про те, як відбувалася хлібозаготівельна кампанія на практиці. Ось лист двадцятип’ятитисячника Ю. Чорного, який очолював артіль “Спільна праця” Іванівської сільради Гришинського району. Артіль утворилася 1 березня 1930 р. і об’єднувала 310 господарств — майже всіх жителів Іванівки. У листі від 14 грудня 1930 р., який адресувався Г. Петровському, зазначалося: “... Проти плану хлібозаготівлі минулого (1929) року при однаковій врожайності, у цім (1930) році дано на 300 відсотків більше. План хлібозаготівлі давався адміністративно: “Приймайте, хоч не хоче”. Доказувалося документально по умолотних документах, що план нереальний, що в разі його виконання колгосп залишиться на півроку незабезпеченим — як худоба, так і люди. І все-таки план не переглядався”<sup>29</sup>.

Хлібозаготівельний план Україні спочатку встановили в розмірі 440 млн пудів, а у вересні збільшили на 50 млн пудів. Не знаючи, як справитися з основним планом, керівники України розгубилися. Оскільки на півдні республіки врожай ще не був зібраний до кінця, вони відбили телеграфну директиву усім райпарткомам від Одеси до Маріуполя такого змісту: “Хліб, що лежить на полях, треба врятувати за будь-яку ціну, скориставшись декількома днями гарної погоди. Оголосіть на 2—3 дні постановою РВК обов’язкову громадську кампанію завозу хліба всім селом, всіма без виключення засобами, закріпіть цю кампанію рішеннями сільрад, сходів і т. ін.”<sup>30</sup>

Восени ЦК КП(б)У домігся зменшення плану до 472 млн пудів. Однак темп заготівель падав, тому що в селі вже не залишалося резервів товарного хліба. Місяці йшли за місяцями, закінчувався календарний рік, а план заготівель залишався невиконаним. Політбюро ЦК ВКП(б) 27 січня 1931 р. розглянуло ситуацію в Україні і констатувало заборгованість в обсязі 34 млн пудів (в основному по твердих завданнях для заможних господарств). Сталін знизив заборгованість до 25 млн пудів і зобов’язав ЦК КП(б)У оголосити лютий місяцем ударних хлібозаготівель, щоб цілком виконати план<sup>31</sup>.

Та хліба не знаходили, і заготівлі неймовірно затягувалися. Вже почалася сівба, а із селян все вибивали й вибивали заборгованість минулого року. На початку травня 1931 р. В. Молотов викликав Косіора в Москву і повідомив йому, що план України з урожаю 1930 р. повертається до цифри 490 млн пудів. Це була звичайна для Сталіна тактика “підхльостування”: коли завдання здавалося недосяжним, його збільшували, щоб мобілізувати людей на виконання попереднього, менш напруженого. Політбюро ЦК КП(б)У змушене було оголосити нову кампанію по заготівлі минулорічного хліба з 20 травня по 15 червня (!) М. Майорову доручалося проінформувати Молотова про стан хлібних ресурсів у республіці.

С. Косіор і В. Чубар відправили в райони директивну телеграму такого змісту: “Добрий урожай минулого року дав можливість партії намітити хлібозаготівельний план України в розмірі 490 млн пудів... Країна в липні може залишитися без хліба, якщо не буде забезпечено завершення виконання хлібозаготівель. Партійні організації України повинні зрозуміти усю грізність цієї перестороги і стати як один до роботи, у найкоротший час забезпечити виконання хлібозаготівель. Виходячи з цього, ЦК встановив найостаточніші плани для кожного району, в тому числі додаткові плани для ряду районів, які свої попередні завдання виконали, але мають усі можливості заготовити додатково”<sup>32</sup>.

“Найостаточніші” плани виконані не були, але за рахунок вивезення всіх запасів республіка виконала попередній варіант плану, який раніше, в лютому 1931 р. здавався недосяжним. До 1 червня 1931 р. у селянському секторі було зібрано 393 млн пудів, а в цілому по УСРР — 477 млн пудів з урожаю 1930 р. Це становило на 167 млн пудів більше кількості викачаного з УСРР хліба у 1929 р. Державні заготівельні пункти одержали по 4,7 центнера зерна з кожного гектара посівних площ — рекордний показник товарності за всі дореволюційні і післяреволюційні роки<sup>33</sup>.

Зміни планових завдань і розтягування хлібозаготівельної кампанії мало не на рік малюють ті методи, які застосовувалися, щоб винести з України кожну хлібну зернину. Центр не цікавився не тільки становищем тих, хто вирощував хліб, але й навіть тим, чи можна буде нагодувати коней фуражем і посіяти зерно у весняній посівній кампанії 1931 р. Це була авантюристична в своїй основі політика “підхльостування”, яка застосовувалась і в промисловості. Намагаючись будь-що підняти темпи індустріалізації і колективізації, Сталін не думав про наслідки такої політики.

Укрколгоспцентр визначив очікуваний валовий збір зернових у 1931 р. у розмірі 845 млн пудів, тобто на 510 млн пудів менше, ніж у попередньому році. Однак несприятливі види на врожай не вплинули на вимоги, які ставилися перед республікою. Селянському сектору (колгоспи та одноосібники) встановлювався план у 434 млн пудів, тобто істотно більше фактичного виконання попереднього року. Загальний план хлібозаготівель визначався в 510 млн пудів<sup>34</sup>.

20—25 червня 1931 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У. Центральне місце на ньому зайняла доповідь М. Майорова “Про завдання хлібозаготівельної кампанії 1931 р.”

У прийнятому рішенні Наркомат постачання УСРР зобов’язувався зібрати порайонні дані про фактичні посіви по культурах і секторах, наявність поголів’я худоби, кількість населення. Ці відомості разом з цифрами контрольних обмолотів повинні були допомогти у розкладці тягара хлібозаготівельного плану. Передбачалося наприкінці липня, коли уже повністю визначаться види на врожай, провести республіканську нараду по розкладці плану між районами і закінчити хлібоздачу до 15 листопада.

Отже, в 1931 р. було взято курс на індивідуальну розкладку хлібозаготівельного плану — між районами і колгоспами. Передбачалося покласти на кожний об’єкт розкладки такий тягар, який він міг реально витримати. “Пленум ЦК зобов’язує РПК, — підкреслювалося в резолюції, — при розподілі плану хлібозаготівель у районі забезпечити правильне встановлення норм здачі хліба для окремих колгоспів, підходячи індивідуально до кожного колгоспу зокрема, враховуючи дійсну врожайність, співвідношення культур і напрям колгоспу”<sup>35</sup>.

Такий підхід, як вважалося, мусив забезпечити усунення минулорічних помилок: зменшення планів для одних колгоспів і збільшення для ін-

ших. Фактично ж він підстригав під один гребінець всі господарства, позбавляючи кращі з них стимулів для добросовісного хазяйнування. Пізніше П. Любченко признавався, що ЦК КП(б)У міняв плани по 91 району, двічі — по 61 району<sup>36</sup>.

Використовуючи сталінську практику перекладення відповідальності на низові організації, ЦК КП(б)У у постанові “Про наслідки роботи колгоспів у 1931 р. та про дальші завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів” від 28 березня 1932 р. зазначив: “В ряді районів у зв’язку з хлібозаготівлями були припущені перегини щодо найсумлінніших колгоспів, коли останні фактично мусили перекривати наслідки безгосподарності погано організованих колгоспів. Райони, не знаючи дійсного стану у колгоспах, у багатьох випадках перебільшували завдання щодо хлібозаготівель одним і, навпаки, сильно зменшували іншим, цілком цим підриваючи в колгоспників усяку впевненість у правильності планування”<sup>37</sup>.

У 1931 р. в УСРР було заготовлено 440 млн пудів хліба, тобто на 37 млн пудів менше, ніж у попередньому. Селянський сектор недовиконав план, але порівняно з попереднім роком з нього було вичавлено на 2,5 млн пудів більше<sup>38</sup>. Хлібозаготівлі продовжувалися до пізньої весни наступного року, поки в районах не залишилося будь-яких продовольчих і фуражних запасів.

Викачування хліба руйнувало економіку колгоспів і змушувало селян, передусім селянську молодь, відмовлятися від праці на землі. Обстеження 200 колгоспів різних районів працівниками ДПУ УСРР у 1931 р. показало, що “неорганізованим відхідництвом” була охоплена половина з них. Найбільш поширилося це явище в колгоспах промислової смуги. Зокрема, в артіль ім. Петровського Старобільського району на роботу в Донбас без дозволу правління пішло 200 з 300 працездатних колгоспників. Вони казали: “Далі в колгоспі бути неможливо, хліба дають мало, а працюємо майже безплатно. Треба тікати в Донбас, поки не пізно”<sup>39</sup>. В комуні “Комінтерн” Голованівського району з 177 господарств пішли на заробітки 152 колгоспники. 25 господарств виїхали із села у повному складі, відмовившись від землі<sup>40</sup>.

Коли на селі переважали індивідуальні господарства, держава могла тиснути на них лише по лінії хлібозаготівель. Коли основну масу селян зігнали в артілі, і врожай стало можливим прямо з колгоспних полів транспортувати машинами МТС на елеватори та зсипні пункти, тиск держави поширився й на початкову фазу сільськогосподарського виробництва — посівну кампанію. Як це виглядало, видно з доповіді заступника наркома земельних справ УСРР О. Триліського на червневому (1931 р.) пленумі ЦК КП(б)У: “Порівняно з минулим роком ми почали сіяти на місяць пізніше. Засів ще триває. Зокрема, на Поліссі, на Правобережжі ганебно відстають. Присутні знають рішучу директиву тов. Сталіна, щоб у цих районах забезпечити цілковите засіяння завдань (так в стенограмі. — Авт.). На 15 червня засіяно 18 млн гектарів. З тим, що засіяно восени, буде це 28,8 млн. Минулого року збиральна площа становила 26,7 млн. Зараз ми будемо мати на 1300 тис. гектарів більше. Порівняно із станом засіву 1913 р. маємо більше на 6 млн гектарів, тобто на 25 %. Цього року вже затверджено план навесні в 19 млн, а на рік — 30 млн. Ми розуміємо, що це надзвичайно напружений план. Щоб виконати його, треба не тільки розорати усі толоки, а й провести розкорчовування”<sup>41</sup>.

Як бачимо, сталінська практика “підхльостування” застосовувалася не тільки у промисловості, а й у сільському господарстві. Вимушені вико-

нувати інструкції, які йшли згори, місцеві власті нерідко заплутували облік посівних площ або подавали відомості про “статистичні засіви” (якщо не знаходилося землі, яку можна було б засіяти). Та найбільший опір чинили самі колгоспники. По-перше, вони не мали можливості виконувати велетенські обсяги робіт. По-друге, вони не мали бажання працювати на державу, яка відмовлялася компенсувати їхні трудові зусилля. Адже майже все, що вирощувалося в громадському господарстві, потрібно було здавати за рознарядками — основними й додатковими. Вони надходили, поки хоч щось залишалося в колгоспних коморах.

Виступ О. Триліського слід порівняти з промовою С. Косіора, виголошеною через півтора роки, коли криза колгоспного ладу набула відкритих форм. Не виступаючи відкрито проти влади, яка чекала від них самовідданої праці на засіви полів, українські колгоспники показували цілковиту відсутність трудового ентузіазму. С. Косіор говорив у жовтні 1932 р.: “Чому так погано сіють у цьому році? Ви на це питання можете почути стереотипні, не дуже дотепні пояснення: погода суха, тягла нема тощо. Звичайно, були труднощі. Ми не можемо цього заперечувати. Та хіба основна причина полягає в цьому? Коріння утруднень у тому, що ми мали величезний опір сівбі з боку колгоспів, не кажучи уже про індивідуальника, і це зовсім не важко намацати в тому ж Степу. Там є колосальні масиви, що належать колгоспам, навіть радгоспам, яких протягом кількох років людська рука не торкалася. Ми ліквідуємо куркульство, земля звільняється, ми розігнали рештки заможних господарств. Усе це навантаження — на колгоспи. Вони мають дуже велике навантаження, і при тому несталому стані, який був у минулому році, який є тепер, ми маємо пряме прагнення ухилитись від того, щоб засіяти цю землю. Але ми не можемо не посіяти, тому що у нас немає хліба. Адже при нашому рівні врожайності нас рятує збереження посівної площі. А там прагнення, іноді відкрите, іноді приховане, а більше приховане — полегшити собі становище шляхом скорочення посівної площі”<sup>42</sup>.

Генеральний секретар ЦК КП(б)У виправдовував розширення посівних площ низькою врожайністю. Але він не пояснював, чому це раптом благодатні українські чорноземи стали неродючими, причому саме тоді, коли народився колгоспний лад. Пояснення знаходимо у фахівця з визначення врожайності — А. Сліпанського. В його тезах “План агротехнічних заходів до підвищення врожайності на 1931 р.” зазначалося, що в 1930 і 1931 рр. в Україні через забур’яненість полів загинуло до 40 відсотків врожаю<sup>43</sup>.

Весну 1930 р. називали першою колгоспною, весну 1931 р. — другою колгоспною. Чому ж колгоспи не могли справитися з бур’янами так, як це робили селяни — кожний на своєму невеликому клаптику землі?

Способи боротьби з бур’янами були відомі з діда-прадіда: проведення весняної сівби у найкоротші строки, боронування озимини й ярини, механічне або ручне прополювання, своєчасний обробіток просапних культур, застосування чистих ранніх парів, зяблева оранка. Та ці агротехнічні заходи для колгоспів, які опинилися в лещатах державних хлібозаготівельних органів, виявилися непосильними. Сільське господарство потрапило в зачароване коло: щоб мати більше хліба при низькій врожайності, треба було забезпечувати значні посівні площі; при розширенні плану не вистачало сил для ведення польових робіт, згідно з правилами агротехніки. МТС ще не встигли розгорнути як слід свою роботу, а матеріально-технічна база самих колгоспів була зовсім убогою. Головне ж, знову-таки, інше: небажання колгоспників безплатно працювати на державу.

Не можна сказати, що партійні організації на селі і партійні органи вищих ланок, які відповідали за стан справ у сільському господарстві, не бачили небажання колгоспників турбуватися про стан посівів після проведення сівби. Ї бачили, і старалися вплинути на “несвідомих” різноманітними каральними заходами. Проаналізуємо, наприклад, питання “про хід оранки на зяб”, яке розглядалося на політбюро ЦК КП(б)У 30 жовтня 1930 р.

Мабуть, це була одна з перших “технологічних” постанов вищого органу компартійної організації республіки. Орган, пристосований для прийняття політичних рішень, повинен був зайнятися зяблевою оранкою. У постанові зазначалося:

“Констатуючи абсолютно незадовільний хід зяблевої оранки (на 26 жовтня виконано 21,3 відсотки плану), що є однією з найважливіших умов весняної сівби — ЦК КП(б)У пропонує:

1. В 3-денний термін перевірити доведення до кожного колгоспу та двору планів зяблевої оранки;

2. В усіх селах та колгоспах обговорити на сходах, загальних зборах колгоспників хід зяблевої оранки, домагаючись прийняття сходами самозобов’язань щодо використання для зяблевої оранки всього тяглогового складу села”.

У заключній частині постанови говорилося про індивідуальний сектор села. Він характеризувався як “куркульські заможні господарства, що саботують зяблеву оранку”. Односібникам загрожували репресіями “аж до позбавлення земельного наділу та передачі землі колгоспам”<sup>44</sup>.

Парадокс цього документа полягав у тому, що правляча партія зробила спробу вчити хліборобів боротись із забур’яненістю полів. Замість того щоб регулювати відносини між державою та селянством у напрямі пробудження матеріальної заінтересованості тих, хто працював у громадському господарстві колгоспів, вона зайнялася абсолютно безперспективною справою — втручанням у технологію виробництва.

Незважаючи на опір низового начальства і безпосередніх виконавців, який проявився, наприклад, у “статистичних засівах”, посівні площі у сільському господарстві початку 30-х рр. сильно зросли порівняно з попереднім періодом. Незадовільний догляд за посівами пояснювався не тільки відсутністю заінтересованості селян у майбутньому урожаї, який майже весь вилучався на користь держави, але й технічною неможливістю впоратися з великим обсягом засіву. Найбільш яскраво це проявилось під час збирання врожаю у 1930 і 1931 рр. Проблема полягала в тому, як організувати виконання трьох операцій — косовиці, обмолоту і вивозу зерна з поля: поелементно чи так званим “конвейером”?

Якщо спочатку налягали тільки на косовицю, то не встигали з обмолотом скошеного хліба, і валки довго лежали в полі, потрапляючи під дощі. Сподіватися на добру погоду було неможливо, тому що збільшені обсяги засіву відсували посівну кампанію до кінця червня, відповідно зсуваючи на осінні місяці строки вистигання зерна. Якщо налягали на обмолот, то не встигали з косовицею на всій площі засіву, і нескошене, але достигле зерно починало осипатися.

Голова Колгоспцентру СРСР Т. Юркін у виступі на червневому (1931 р.) пленумі ЦК ВКП(б) так визначав суть проблеми, що постала: “Я думаю, що у цьому році “конвейер” може застосовуватися, але з розумом і головою... У минулому році ми кинулися на цей “конвейер” без розуму і без голови. Якщо конвейер, так конвейер, аж поки хліб не загине, зрізай хліб, викошуй, обмолочуй, вези хліб на зсипний пункт, а якщо інший хліб

ще не обмолочений, так потім будемо молотити, коли черга підійде на конвейері. Ясно, що погода нас не чекала. Дощі нас не чекали. Особливо це помітно позначилося на Україні”<sup>45</sup>.

Виступ Т. Юркіна доцільно порівняти з доповіддю наркома постачання УСРР М. Майорова на червневому (1931 р.) пленумі ЦК КП(б)У. Майоров знайшов необхідним підкреслити: “Успіх хлібозаготівель будуть ще вирішувати збирання та здача тут же врожаю державі. Ми пропонуємо встановити конвейерну систему збирання й здачі хліба. Особливо потрібно налягти на обмолот. Ви знаєте, що з обмолотом у минулому році вийшла найпотворніша картина. Досі ви можете бачити, як у Степу в ряді районів лежить необмолочений хліб. Він, звичайно, тепер уже загинув й ні на що не придатний. Нам потрібно цю справу так ув’язати, щоб тут же були збирання, обмолот і здача хліба державі”<sup>46</sup>.

Майоров і Юркін не змовлялися, але приходили — один в Харкові, а другий в Москві — до однакового висновку: попри втрати зберегти конвейерну систему жнив, за якої хліб навіть не потрапляв у колгоспні комори, а надходив з поля безпосередньо на державні елеватори та зсипні пункти. Полемізуючи з Майоровим, І. Мусульбас на червневому (1931 р.) пленумі ЦК КП(б)У порушив проблему осипання зерна, яку вважав надзвичайно серйозною. Його свідченню можна довіряти: “У минулому році від чого ми мали найбільші втрати врожаю? Від осипання насамперед. Безвідповідальне ставлення до останніх днів перед жнивками до стану вистигання хліба на окремих ділянках призводить до того, що хліб осипається. Ми мали від цього в деяких місцях втрати озимини до 35 відсотків. Досить поїхати по районах і побачити, які восени сходи були від цього осипання”<sup>47</sup>.

Здавалося, що ЦК КП(б)У спромігся узгодити протилежні позиції тих, хто висував на перший план або втрати зерна від осипання (“в деяких місцях”, як обережно висловлювався Мусульбас), або від дощу у скошених валках (“в ряді районів”, як не менш обережно формулював свою позицію Майоров). При цьому Соломонове рішення харківського компартійно-радянського центру базувалося на збереженні третьої (і основної!) операції збиральної кампанії — негайного вивезення зерна з поля в державні засіки.

Місцеві органи влади одержали директиву за підписами С. Косіора і В. Чубаря, текст якої політбюро ЦК КП(б)У схвалило 8 червня 1931 р.: “Щоб перешкодити повторенню втрат урожаю під час жнив, які мали місце у минулому році через те, що частина скошеного хліба довгий час лежала у полі, і з метою попередити перебої в обмолоті через несприятливу погоду — організувати у радгоспах і колгоспах скиртування хліба при обов’язковій умові одночасного проведення обмолоту та відвантаження хліба”<sup>48</sup>.

Тут варто звернути увагу не тільки на скиртування як елемент збиральної кампанії, що ув’язував косовицю з обмолотом, але й на запровадження однакової технології жнив для колгоспів і радгоспів. У цьому — ключ до розуміння тих процесів, які призвели до голоду 1932—1933 рр. в усіх хлібовиробних регіонах СРСР і до голодомору в Україні та на Кубані.

На початку 1930 р. держава провадила із селянством виснажливу боротьбу за втягнення його в комуні під виглядом артілей. Не витримавши опору, Сталін знизив планку вимог до рівня артілей, і селянство погодилося з цим як з “меншим злом”. Але перемога селян виявилася неостаточною. У 1930—1931 рр. під час планування збиральних кампаній будь-які колгоспні комори (тсозівські, артільні або комунні) були проігноровані в

принципі. Держава не мала наміру розрізняти колгоспи від радгоспів. Це означало, що “колгоспно-кооперативна” форма власності явочним порядком перетворювалася на державну. Та ця держава не мала наміру платити колгоспникам заробітної плати. Мовляв, вистачить вам присадибної ділянки!

Повертаючись до важливого рішення про скиртування хліба, слід зауважити, що воно не являло собою винаходу “українських товаришів”. В тому ж виступі Т. Юркіна, який уже цитувався (від 11 червня 1931 р.), була й така рекомендація: “Треба зробити підрахунок, на яку частину хліба пустити конвейер, і на яку частину орієнтуватися, щоб складати в скирти. Можна орієнтуватися примірно на 10 днів з початку зрізання хліба і до обмолоту на конвейер. Візьмемо, наприклад, Україну — там збирають і озимину, і ярий хліб. Зрозуміло, що ярий хліб треба відразу скиртувати. Озимину можна частково скиртувати, а частково негайно після зрізання починати молотити”<sup>49</sup>.

Залишаючи перипетії хлібозаготівельної кампанії 1932 р. предметом аналізу наступних статей, розглянемо в її хронологічних рамках принципове питання про організацію збирання колгоспного врожаю. Воно допоможе зрозуміти закономірності переростання кризи колгоспного ладу в соціально-економічну катастрофу.

Встановлений у 1931 р. директивними вказівками компартійних органів порядок дій під час збирання хліба був узаконений постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 5 липня 1932 р. “Про збиральну кампанію 1932 р.” Вирішальними заходами у боротьбі з втратами врожаю, проголошувалося у цьому документі, є проведення збирання у можливо найкоротші строки при негайному й обов’язковому повсюдному скиртуванні. Своєчасно скошений і заскиртований хліб міг тривалий час зберігатися в полі, чекаючи обмолоту. Вимагалось встановити найсуворіший облік врожаю, організувати згрібання колосків тощо.

Як бачимо, рутинні технологічні операції аж до таких елементарних, як згрібання колосків, стали темою державного законодавства. Навряд чи Сталін передбачав, починаючи у 1929 р. суцільну колективізацію, що йому доведеться як секретарю ЦК, підписувати постанови, де йшлося про таке.

Колгоспників можна було вигнати на жнива. Але примусити їх виконувати технологічні операції, розписані в компартійно-урядових постановках та інструкціях, було справою непосильною навіть для дуже сильного бюрократичного апарату. А треба пам’ятати, що проблема управління сільським господарством на всіх рівнях — від державного до внутріколгоспного — у першій п’ятирічці залишалася нерозв’язаною.

Свідчення про хід збиральної кампанії показують, як виконувалася постанова від 5 липня. Зокрема, промовисті картинки з натури малюють повідомлення кореспондентів газети “Правда”:

22 червня 1932 р., з Дніпропетровська. “Пишуться довгі резолюції, однак у більшості районів ще немає дійсної боротьби з втратами. Далеко не випадково, що питаннями якості збирання врожаю багато колгоспів Дніпропетровщини як належить не займаються. Скошений хліб у снопи не в’яжуть, копи кладуть як попало, вітер розкидає їх, хліб усюди розкиданий, колосся не згрібають ні кінними грабками, ні граблями. По скошеному хлібі їздять підводами і тракторами, витолочуючи зерно”.

31 липня. “Одеська область повинна давно закінчити жнива. Проте 40 відсотків посівів стоїть на пні. В умовах липневої спеки кожен день перестою загрожує втратою тисяч центнерів. У більшості районів Одещини скиртування навіть не починали. Сильні прагнення організувати “кон-

вейер”, обійти скиртування. У минулому році величезні втрати урожаю, які мала Україна, виявилися якраз результатом цього “конвейера”.

14 серпня. Дніпропетровська область. “Хліба, пов’язаного у снопи, мало. Величезна більшість лежить у полі в валках. Вітер термосить їх, розносить по полю. В ряді районів зернові мокнуть і проростають. Заскиртовано в області 20 відсотків від скошеного. Складають сирий, не просушений хліб. Зерно пріє, горить, псується”.

Мабуть, наведених фактів досить. Можна бачити, що категоричну вимогу скиртувати скошений хліб колгоспники обходили. Доля врожаю, до якого вони не мали відношення, мало турбувала їх. Конвейер давав можливість збирати врожай на обмеженій площі, поступово її розширюючи, якщо залишалися ресурси, а при скиртуванні довелося б спочатку скосити увесь хліб. І все-таки здійснюваний тиск давав результати: у 1932 р. в УСРР було заскиртовано вдвічі більше хліба, ніж у попередньому.

При скиртуванні втрати від осипання зменшилися. Однак тривале перебування хліба в полі викликало масове розмноження гризунів. Що було гірше — осипання хліба чи польові миші й ховрахи — важко сказати.

Щоб залишити щось з врожаю для себе, колгоспники на жнивях переобладнували молотарки так, щоб зерно частково йшло в соломі й полову. Адже колгоспам залишали до виконання “першої заповіді” — хлібозаготівельного плану — тільки відходи. При повторному обмолоті взимку або навесні селяни збирали затаєне зерно і дотягували до наступного врожаю. Місцеве начальство здебільшого закривало на це очі. Але були й ревні виконавці директив партії. У листопаді 1932 р. Якимівська сільськогосподарська станція дістала завдання визначити реальну врожайність шляхом пробних обмолотів на молотарках із спеціально переобладнаними барабанами, які виключали можливість потрапляння зерна в соломі й полову. Та виявилася зовсім невтішна картина: у кожній скирті працівники станції знаходили силу-силенну мишей, які встигли попсувати значну частину хліба.

Підлітки з колгоспу “Перемога” Барвінківського району на Харківщині в листопаді 1932 р. розкрили нори ховрахів на площі 120 гектарів. Це була нелюдська праця, виконана тільки під загрозою голоду, що наближалася. Та здобич виявилася вартою титанічних зусиль: у кожній норі знаходилося від 2 до 6 кг пшениці. Колгосп одержав 17 центнерів доброякісного зерна, що побувало у защічних мішках гризунів. Кореспондент, який повідомив про цей трудовий подвиг, зробив неочікуваний висновок: “Досвід треба запозичити, це поліпшить харчування колгоспників, дасть державі сотні центнерів хліба”<sup>50</sup>.

Аналізуючи одиничні факти, пов’язані з життям села в 1930—1932 рр., ми ґрунтуємо їх навколо конструкції, що не змінювалася, як здається, десятиліттями — колгоспного ладу. Проте колгоспний лад у його перші роки існування не схожий на знаний нами. Можна сказати навіть точніше: колгоспний лад у тому вигляді, який проіснував до початку 90-х рр., народився після соціально-економічного катаклізму 1932—1933 рр. у результаті реалізації постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 січня 1933 р. “Про обов’язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами”.

Чи могли відносини між контрольованими державою “командними висотами” економіки і сільським господарством радикально змінитися після прийняття однієї-єдиної постанови? Могли, і є приклад: рішення Х з’їзду РКП(б) про перехід від продрозкладки до продподатку. Продподаток, який незабаром був трансформований в єдиний сільськогосподарський податок і стягувався в грошовій формі, втратив своє значення після

припинення ринкової торгівлі хлібом і запровадження надзвичайних заходів у хлібозаготівельній політиці. Надзвичайні заходи, що стали звичайними з 1929 р., реалізувалися у вигляді контракту між органами, які представляли державу, з одного боку, і селянином-власником, селянським кооперативом або колгоспом, з другого. Система контрактації передбачала взаємні (на папері) зобов'язання сільського товаровиробника і держави у постачанні один одному за твердими цінами сільськогосподарської і промислової продукції. Фактично ж держава могла як завгодно підвищувати зобов'язання своїх контрагентів, причому платила за продукцію символічну в умовах інфляції ціну.

Характеризуючи стан, який склався на селі в ході реалізації першого колгоспного врожаю (1930 р.), ми спростили ситуацію заявою про те, що врожай обминав колгоспні комори і прямо з поля транспортувався на елеватори і зсипні пункти. Насправді частина врожаю осідала в коморах. Але вона чекала своєї черги на вивіз. Безрозмірність хлібозаготівельного плану якраз і дає право на твердження про те, що урожай обминав колгоспні комори. Поки діяла система контрактації, у коморах не знаходилося зерна, яким селяни могли розпоряджатися. Членам колгоспу належало тільки приховане від держави зерно в повторно перемолоченій соломі або відібране у ховрахів і мишей. Та й то, як ми бачили, викопане в норах зерно запопадливий кореспондент готовий був здати в рахунок хлібозаготівельного плану. Не дивно, що державі доводилося постійно натискувати на працівників села із зяблевою оранкою, підбиранням колосків, різноманітними іншими операціями по вирощуванню, збиранню і збереженню сільськогосподарської продукції.

Постановою від 19 січня 1933 р. держава визнавала те, що вирощена в колгоспі продукція належить селянам. Визнавалося, що державі мусить надходити лише частка цієї продукції у вигляді податку, який мав бути відомий колгоспникам ще до початку сільськогосподарського року. Податковий характер зернопоставок означав, що вирощене понад обсяг зобов'язань перед державою зерно належить тільки колгоспникам і може використовуватися ними на власний розсуд. Те, що колгоспникам було завчасно відомо, скільки зерна вони мусять відвантажити державі за обов'язковою поставкою і як плату за послуги МТС у кінці року, створювало заінтересованість в результатах господарювання. Тепер уже самі колгоспники, без урядових постанов і контрольних інспекцій з боку районного начальства, повинні були зайнятися зяблевою оранкою і підгрібанням колосків.

Однак повторний (після березня 1930 р.) відступ Сталіна у січні 1933 р. став можливим тільки після того, як він відмовився від ідеї змусити селян працювати у громадському господарстві колгоспів без оплати і задовольнитися тільки тим, що вони могли одержати з присадибної ділянки. Три роки підряд, з 1930 по 1932, держава робила “героїчні” зусилля, забираючи у колгоспників майже все вирощене в полі. “Безрозмірність” хлібозаготівель маскувалася досить-таки інтенсивною роботою в галузі організаційно-господарського зміцнення колгоспів. Ця робота здійснювалася вперше в історії і могла б дати певний результат (і дала-таки через кілька років). Єдина умова, за якої слід було чекати такого результату — щоб колгоспний трудовень наповнювався хлібом. Але колгоспники даремно чекали цього наповнення цілих три роки.

Тим часом безрозмірні хлібозаготівлі діяли так само руйнівню на колгоспну економіку, як продрозкладка 1919—1920 рр. — на економіку доколгоспного села. Розчарувавшись у можливостях вести діалог з держа-

вою, селяни починали працювати на колгоспних полях зовсім недбало. Результатом такої праці було величезне зростання втрат зерна на всіх стадіях вирощення врожаю: при посіві, догляді за посівами, збиранні і транспортуванні зерна.

Держава опинилася перед економічною катастрофою. Голод вразив і хлібовиробні регіони, з яких викачали хліб, і хлібоспоживаючі, яких довелося зняти з постачання. У двох регіонах, населення яких більше ніж на дві третини складалося з українців (УСРР і Кубань), голод переріс у голодомор з більшими на порядок жертвами. Чому?

### Післямова

14 травня 2003 р. Верховна Рада зібралася на спеціальне засідання з питань голодомору в Україні 1932—1933 рр. Воно відбулося у напівпорожньому сесійному залі, тому що представники лівих фракцій проігнорували цю подію — першу в житті українського парламенту. Пояснення просте: ліві не сприймають концепції штучного голоду. Отже, історикам далі треба працювати, щоб цю концепцію зробити переконливою для людей різних політичних поглядів.

Це не так просто. За останні 15 років історики багато просунулися у вивченні “білих плям” радянської доби, у тому числі й голоду 1933 р. Однак ще нема єдиної концепції, яка несуперечливо і переконливо ув’язувала б між собою всі факти.

Помилка істориків, на мій погляд, полягає у приземленості наукового аналізу. Щоб дати достовірні оцінки конкретиці, у тому числі й проблемі голоду 1933 р., слід відмовитися від усталених поглядів на саму суть того, що відбувалося у післяреволюційній Росії. Ми можемо тисячі разів повторювати вираз “голод—геноцид”, але не станемо більш переконливі для тих, хто вимагає доказів. Доказами не можуть бути поодинокі факти, навіть якщо їх мільйони. Потрібно пояснити, чому в Україні у 1933 р. сталося те, що сталося. Чому при цій самій владі 1933-й рік більше не повторився? Кого репресувала сталінська держава у 1933 р. — селян або українців?

Проблемами міжвоєнного періоду я займаюся десятки років. Останні 15 з них пройшли без цензури. Точніше — без зовнішньої цензури. Звільнення від внутрішньої цензури — це процес, який триває роками. Для кожної радянської людини він тривалий і болючий, тому що мова йде передусім про подолання прищеплених з дитинства стереотипів.

Ця стаття в основному побудована на фактичному матеріалі з книги “Ціна “великого перелому””, що була видана у 1991 р. Коли я писав ту книгу, то ще перебував під владою багатьох стереотипів радянської доби. Зокрема, мені здавалося тоді, що колгоспи 1930—1932 рр. та їх відносини з державою такі самі, як колгоспи більш пізнього часу. Власне, так мені здавалося, поки я не почав працювати над цією статтею.

Тепер слід визнати, що у 1933 р. у відносинах держави з колгоспами стався якісний перелом. Факти свідчать, що комуністичне експериментування закінчилося крахом не тільки під час ленінського штурму 1918—1920 рр., а й у ході сталінського штурму 1929—1932 рр. Проте другий штурм настільки знесилив суспільство, що воно перестало опиратися сталінській державі. Тим більше, що остання зробила надзвичайно істотні поступки селянству. Після нової серії превентивних репресій 1937—1938 рр. ситуація стабілізувалася на багато десятиліть.

Ні В. Ленін, ні Й. Сталін не побудували комуністичний соціально-економічний лад у тому вигляді, як він описувався у 1918 р. М. Бухарінім

у популярній книзі “Програма комуністів-більшовиків” і в офіційній програмі РКП(б) 1919 р. Мабуть, такий лад неможливо створити в принципі. Те, що було побудоване, стало результатом компромісу між владою і суспільством: комунізм з квазіринковим обличчям. Цей лад назвали соціалізмом, а з часом — розвинутим соціалізмом. Щоб створити для програмного комунізму ефект перспективи, його почали інтерпретувати як суспільство загального благоденства.

У багатонаціональній країні опір суспільства комуністичному будівництву неминуче забарвлювався в національні прапори. Тому партія більшовиків повинна була шукати компромісів як в соціально-економічній, так і в національній сферах. Особливо помітну роль у формуванні вигляду країни, в якій ми жили до 1991 р., відіграла найбільша національна республіка — Україна. Якби не опір українців, післяреволюційна Росія не набула б звичного для нас вигляду Радянського Союзу.

Боротьба між сталінською державою і суспільством у соціально-економічній сфері точилася передусім на українській території. Держава у цій боротьбі не гребувала використовувати методи масового терору, в тому числі терору голодом.

Коріння голоду — геноциду слід шукати в перипетіях комуністичного будівництва.

<sup>1</sup> *Сталін Й.* Твори. — Т. 13. — С. 41.

<sup>1a</sup> *Черчилль У.* Вторая мировая война. — М., 1991. — Т. 3—4. — Кн. 2. — С. 526.

<sup>2</sup> *Сталін Й.* Твори. — Т. 13. — С. 221.

<sup>3</sup> КППС в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 4. — К., 1980. — С. 349.

<sup>4</sup> Нариси історії Комуністичної партії України. — К., 1977. — С. 412—413.

<sup>5</sup> *Кульчицький С.В.* Ціна “великого перелому”. — К., 1991. — С. 153—154.

<sup>6</sup> ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 395. — Арк. 18.

<sup>7</sup> Там же. — Спр. 200. — Арк. 358.

<sup>8</sup> Вісті ВУЦВК. — 1932. — 15 липня.

<sup>9</sup> *Силин В.К.* Ведущая роль рабочего класса в коллективизации сельского хозяйства. — Ярославль, 1973. — С. 96.

<sup>10</sup> Там же.

<sup>11</sup> Колективіст України. — 1930. — № 15. — С. 12.

<sup>12</sup> Історія колективізації сільського господарства УРСР. — Т. 2. — К., 1965. — С. 182—183.

<sup>13</sup> *Коваль О.С.* Машинно-тракторні станції УСРР — передові загони соціалістичної реконструкції сільського господарства. — Харків, 1933. — С. 20.

<sup>14</sup> *Шарлай Г.М.* Борьба рабочего класса Украины за створення нової технічної бази соціалістичного землеробства (1927—1932 рр.). — Харків, 1927. — С. 104.

<sup>15</sup> *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921—1939 рр.). — К., 1999. — С. 169.

<sup>16</sup> ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 397. — Арк. 22.

<sup>17</sup> Социалистическое строительство на Николаевщине. Документы и материалы. 1921—1941. Одесса, 1984. — С. 121—122.

<sup>18</sup> Історія колективізації сільського господарства Української РСР. — Т. 2. — С. 450.

<sup>19</sup> Там же. — С. 453.

<sup>20</sup> Основные вопросы сплошной коллективизации. Дискуссия в Аграрном институте Комкадемии. — М., 1930. — С. 53.

<sup>21</sup> *Бондаренко В.В.* Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток. — К., 1957. — С. 152.

<sup>22</sup> Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. — М., 1963. — С. 196.

<sup>23</sup> Історія колективізації сільського господарства Української РСР. — Т. 3. — К., 1971. — С. 37.

<sup>24</sup> Державний архів Служби безпеки України. — Ф. 16. — Оп. 24. — Спр. 1. — Арк. 2.

<sup>25</sup> Більшовик України. — 1932. — № 11—12. — С. 25

- <sup>26</sup> Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 1. — К., 1976. — С. 726.
- <sup>27</sup> Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5 томах. Т. 2. — М., 2000. — С. 383—384.
- <sup>28</sup> Слинко І.І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України. — К., 1961. — С. 281—282.
- <sup>29</sup> Колективізація і голод на Україні. 1929—1933. Збірник документів і матеріалів. — К., 1993. — С. 250.
- <sup>30</sup> ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 185. — Арк. 75.
- <sup>31</sup> Російський державний архів соціально-політичної історії (далі — РДАСПІ). Ф. 17. — Оп. 26. — Спр. 40. — Арк. 251.
- <sup>32</sup> Там же. — Арк. 69, 73.
- <sup>33</sup> Слинко І.І. Назв. праця. — С. 282.
- <sup>34</sup> Бабко Ю., Бортничук М. Третя Всеукраїнська конференція КП(б)У. — К., 1968. — С. 81.
- <sup>35</sup> Комуністична партія України в резолюціях. — Т. 1. — С. 725.
- <sup>36</sup> ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 413. — Арк. 41.
- <sup>37</sup> Партактивіст (Харків). — 1932. — № 9. — С. 2.
- <sup>38</sup> Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”. — С. 235.
- <sup>39</sup> Державний архів Служби безпеки України.—Ф. 16.—Оп. 24.—Спр. 1.—Арк. 42.
- <sup>40</sup> Там же. — Арк. 43.
- <sup>41</sup> ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 371. — Арк. 1.
- <sup>42</sup> Там же. — Спр. 395. — Арк. 159—160.
- <sup>43</sup> Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”. — С. 193.
- <sup>44</sup> ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 185. — Арк. 129.
- <sup>45</sup> Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5 томах. — Т. 3. — М., 2001. — С. 142.
- <sup>46</sup> РДАСПІ. — Т. 17. — Оп. 26. — Спр. 38. — Арк. 5.
- <sup>47</sup> Там же. — Арк. 18.
- <sup>48</sup> Там же. — Спр. 40. — Арк. 32.
- <sup>49</sup> Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 142.
- <sup>50</sup> За соціалістичну перебудову (Харків). — 1932. — 3 грудня.